

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

ШКІЛЬНЮК НАДІЯ МИХАЙЛІВНА

УДК 94(477)“19/20”(043.3)

**МІСТА ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА, АДМІНІСТРАТИВНИЙ ТА
ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТИ**

07.00.01 – історія України

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Тернопіль – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Бармак Микола Валентинович,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, професор кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Шабала Ярослав Миколайович,
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
завідувач кафедри археології, давньої та
середньовічної історії України;

кандидат історичних наук, доцент
Луговий Богдан Васильович,
ВП НУБіП України “Бережанський агротехнічний інститут”,
завідувач кафедри гуманітарних дисциплін.

Захист відбудеться “31” травня 2017 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 58.053.04 у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка (46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2, ауд. 31).

З дисертацією можна ознайомитись на офіційному сайті <http://tnpu.edu.ua> та у науковій бібліотеці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2).

Автореферат розісланий “26” квітня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. О. Федорів

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Історія міст – це та складова, без вивчення якої неможливо уявити історичне тло епохи. Водночас, урбанізаційний процес можна розглядати як своєрідний синонім цивілізаційного поступу. Міста, будучи цілісними і живими суб'єктами, сформувалися як основні економічні артерії, розвиток яких суттєво впливав на утворення та формування як локальних, так і транснаціональних ринків. З приходом російської влади після трьох поділів Речі Посполитої, яка розглядала українські землі як колоніальні, розпочався занепад волинських міст. Закриття традиційних ринків збуту, ліквідація залишків самоврядування міст – усе це негативно вплинуло на економічне становище приєднаних територій.

Проблематика роботи має важливе наукове значення, оскільки дає можливість дослідити механізми державного регулювання місцевого самоврядування міст Волині в окреслений період, де тривалий час зберігалися традиції магдебурзького права. Значення самоврядних інституцій актуалізується й зростанням їх ролі у сьгоднішніх державотворчих процесах в Україні, коли влада прагне запровадити в державі європейські інтеграційні стандарти з метою прискореного розвитку політичної, соціально-економічної та освітньої сфер. Українське суспільство, формуючи сучасну систему місцевого самоврядування, не може ігнорувати власний історичний досвід державотворення. Управлінські взаємовідносини, що склалися в минулі епохи не зникли безслідно, вони продовжують функціонувати в нових суспільних відносинах як успадковані.

Важливою у цьому плані є потреба висвітлення особливостей соціальної структури, адміністративного та економічного аспектів окремих регіонів України. На прикладі функціонування міст Волинської губернії простежуються і загальні закономірності урбанізаційного процесу в умовах реформування суспільства і швидкого розвитку ринкових відносин другої половини XIX – початку XX ст.

Актуальність дисертаційної праці ґрунтується й на тому, що в історії розвитку органів громадського самоврядування українських міст низка проблем потребує предметного дослідження у зв'язку із потребою вирішення питань ефективного використання міської власності у сфері земельних ресурсів, сприяння промисловому розвитку, співпраці муніципалітетів з громадськістю тощо.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною науково-дослідної тематики кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка і виконане в рамках наукової проблематики “Актуальні проблеми історії, культури, освіти, науки і техніки України” (номер державної реєстрації 0111U009915).

Об'єкт дослідження – міста Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Предмет дослідження – особливості соціальної структури, адміністративні та економічні засади, які відображали характер і напрямки розвитку міст Волинської губернії в окреслений період.

Хронологічні рамки дослідження визначені його тематичною спрямованістю та завданнями й охоплюють період з другої половини XIX ст., а саме з 1860-х років – часу впровадження буржуазних реформ у Російській імперії – до початку Першої світової війни, яка докорінно змінила усі сфери міського життя. Такий хронологічний підхід дає змогу цілісно й об'єктивно дослідити загальні закономірності урбанізаційних процесів та їх регіональну специфіку, пов'язану з особливостями історичного розвитку.

Територіальні рамки дисертації визначені адміністративними межами Волинської губернії, до складу якої входило дванадцять повітів з центром у місті Житомир: Володимир-Волинський, Дубенський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Рівненський, Старокостянтинівський.

Методи наукового дослідження. Основоположними стали принципи діалектики наукового пізнання світу: об'єктивності й історизму, системності та порівняння, світоглядного плюралізму та гуманізму. Теоретичною основою наукового аналізу проблеми є теорія наукового пізнання світу.

Дослідження здійснено на основі комплексного використання загальнонаукових методів: історичного, прагнення до об'єктивності, плюралізму, взаємозв'язку соціальних явищ з рівнем розвитку міської економіки, системності, наукового аналізу; власне історичних: проблемно-хронологічного, синхронного, порівняльно-історичного; міждисциплінарних: статистичного, системно-структурного, емпірико-теоретичного. На етапі архівного пошуку застосовувалися методи наукової евристики, класифікації і критики джерел, методи індукції та дедукції.

Мета дослідження полягає у комплексному вивченні соціальної структури, адміністративного та економічного аспектів міст Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Поставлена мета обумовила необхідність вирішення таких **основних завдань**:

- з'ясувати стан наукового вивчення теми, охарактеризувати її джерельну базу, визначити методологічні засади дослідження;
- охарактеризувати міський простір Волинської губернії;
- дослідити демографічні зміни міського населення;
- висвітлити соціальну і національну структуру міського населення;
- проаналізувати правові норми Російської імперії, на підставі яких формувалися та діяли органи громадського управління, визначити їхній вплив на розвиток міст Волинської губернії;
- охарактеризувати муніципальні бюджети міст Волині, джерела формування прибутків та основні напрямки витрат органів міського управління у сфері муніципального господарства.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в наступному:

У дисертації уперше:

- комплексно та ґрунтовно досліджено соціальну структуру, адміністративний та економічний аспекти міст Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.;
- проаналізовано й класифіковано джерелознавчий та історіографічний матеріал із досліджуваної проблематики, уведено в науковий вжиток важливі й раніше недоступні архівні джерела та документи;
- висвітлено систему прибутків органів міського громадського управління та основні напрямки витрат у сфері муніципального господарства.

Уточнено:

- чинники, які сприяли розвитку міст Волині у другій половині XIX – початку XX ст.;
- особливості розвитку приватних міст та містечок в системі управління російської влади;

Подальшого розвитку зазнали:

- правові норми Російської імперії, на підставі яких формувалися та діяли органи громадського управління, окреслено їхній вплив на розвиток міст Волинської губернії;
- звернуто увагу на економічні й соціальні умови, які визначали розвиток населених пунктів, від яких залежала структура населення та його чисельність.

Практичне значення дослідження. Висновки та фактичний матеріал доповнюють теоретичний доробок із регіональної історії України. Викладений у дисертації матеріал може бути використаний при написанні узагальнюючих праць з історії України другої половини XIX – початку XX ст., навчальних посібників, при розробці навчально-методичних комплексів з історії України для вищих навчальних закладів, а також у дослідницькій, викладацькій та краєзнавчій роботі. Матеріали дисертації можуть бути корисними при реформуванні місцевого самоврядування на сучасному етапі розвитку України.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, висновки й матеріали дисертаційної роботи обговорювалися на спільних засіданнях кафедр стародавньої та середньовічної історії та історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Міжнародних і Всеукраїнських наукових, науково-теоретичних й науково-практичних конференціях:

II Міжнародна науково-практична конференція “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)” (м. Тернопіль, 26 квітня 2013 р.); Міжнародна конференція “III Весенние научные чтения” (м. Харків, 14 березня 2015 р.); Всеукраїнська наукова конференція “Україна в контексті Європейської історії” (м. Тернопіль, 28 березня 2014 р.); Всеукраїнська наукова конференція “Історія України: сучасні виклики”

(м. Тернопіль, 15 квітня 2015 р.); III Міжнародний форум студентів, аспірантів і молодих учених” (м. Дніпропетровськ, 23–24 квітня 2015 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 10 наукових публікаціях, з них 5 – у фахових виданнях України, які включені до переліку міжнародних наукометричних баз даних, 5 – матеріали конференцій.

Структура дисертації. Робота складається з переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (466 позицій), додатків. Загальний обсяг дисертації становить – 272 сторінки, кількість сторінок основного тексту – 187.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено мету, завдання, об’єкт і предмет, хронологічні рамки й територіальні межі дослідження, сформульовано наукову новизну, практичне значення отриманих результатів, подано апробації результатів і структуру праці.

У першому розділі **“Історіографія, огляд джерел та методологія дослідження”** з’ясовано стан наукової розробки досліджуваної проблеми в українській і зарубіжній історіографії, проаналізовано джерельну базу та охарактеризовано теоретико-методологічні засади дослідження.

У **“Історіографічному огляді”** подається науковий доробок українських та зарубіжних науковців у вивченні історії міст на українських землях у складі Російської імперії загалом та Волинській губернії, зокрема. Обрана тема вимагала міждисциплінарного підходу, який дозволив звернутись до праць з міської історії, зокрема з історії держави і права, історії державних інституцій, містобудування, фінансів, податкової політики, а також урбаністики, тому при аналізі історіографічних робіт використано хронологічно-тематичний критерій їх поділу.

До першого періоду належать роботи, які характеризують дослідження і публіцистику другої половини XIX – початку XX ст. Із численної групи краєзнавчих досліджень з окремих міст Волинської губернії необхідно назвати праці Т. Вержбицького, М. Зуця, А. Сендульського, М. Теодоровича, М. Петрова, Л. Рафальського, Т. Стецького, П. Тутковського. Описуючи зовнішній вигляд міст, їх благоустрій, автори наводять кількісну характеристику населення та нерухомого майна, національний склад та конфесійну приналежність міщан. Історіографія доби Російської імперії була сучасною щодо діяльності міського самоврядування кінця XIX – початку XX ст. Окрему підгрупу складають праці дослідників, скеровані на практичний напрямок муніципального управління, серед яких роботи І. Дитятіна, С. Каретникова, М. Страдомського, О. Количева, Д. Семенова, М. Бубнова. Низка робіт імперського періоду присвячена окремим сферам роботи органів міського громадського управління. Так, функціонування міських водогонів дослідив Ф. Данилов, міських пожежних команд – Д. Бородін, а міські ломбарди описав І. Кирилов. Детальний аналіз муніципального законодавства зробили О. Михайловський,

Г. Шрейдер, В. Гессен та К. Пажитнов. Зазначені автори не виокремлювали і не враховували особливості міського самоврядування волинських міст і їх праці мають значення для теоретичного осмислення діяльності муніципальних органів імперії другої половини XIX – початку XX ст.

Другий період історіографії досліджень волинських міст окреслений межами 20–30-х рр. XX ст. Автори радянських видань, які були опубліковані в цей час, основну увагу у своїх дослідженнях приділяли соціально-економічній проблематиці. Біля витоків радянської урбаністики був Н. Анциферов, плідно працювали у напрямку аналізу соціально-економічних і демографічних процесів у містах І. Бровер, М. Волобуєв, М. Слабченко, М. Яворський. Важливим внеском у дослідження урбаністичної проблематики став науковий доробок українського історика І. Вологодцева. Одним із найкращих досліджень економічної діяльності муніципалітетів Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. є роботи Л. Веліхова, який розширив поняття “міське господарство” з винятково господарської діяльності на всю сукупність діяльності муніципалітету.

Третій період історіографії пов’язаний із здобутками радянських учених та зарубіжних українознавців і хронологічно окреслений від 1940-х рр. до 1991 р. Національний склад міського населення та його динаміку в добу промислового капіталізму Російської імперії в радянській історіографії найбільш результативно досліджували С. Брук, В. Кабузан, А. Водарський, А. Рашін. Цінне дослідження провів О. Мазурок, у якому зіставив динаміку урбанізаційного процесу на Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. з аналогічними явищами, що відбувалися в інших регіонах України, а також на інших територіях у складі Російської імперії. Соціально-класова структура населення міст імперського періоду висвітлена передусім у працях Л. Іванова і П. Риндзюньського. Українські вчені А. Доценко та Ю. Пітюренко, які серед нових містотворчих чинників виділяли й такі, як прискорений розвиток транспортної мережі, розвиток капіталізму в сільському господарстві, розширення внутрішнього ринку тощо, які активно впливали на регіональні особливості урбанізаційних процесів в Україні.

У радянський час В. Нардова продовжила досліджувати структуру міського управління, компетенції дум, прийшовши до висновку, що верховна влада, з одного боку запроваджувала самоврядування, а з іншого – обмежувала його постійним контролем. Вона одна з перших почала вивчати практичні наслідки виборчого законодавства у містах Російської імперії, зокрема кількість обраних гласних та їх соціальний склад.

Досліджувана проблематика тісно пов’язана з епохою промислового капіталізму в Україні, основні її наукові розробки, що з’явилися у 1950-і–1980-і рр., серед яких варто згадати як окремі роботи, так і колективні праці українських істориків В. Голобуцького, І. Гуржія, Т. Дерев’янкін, Ф. Лося, О. Лугової, Л. Мельника, О. Нестеренка, а також російських авторів П. Ляценка, А. Соловйової, К. Тарновського, Л. Шепелєва,

В. Яцунського, В. Нардової. Вдалу спробу провести класифікацію українських міст доби промислового капіталізму зробила О. Лугова. У радянській історичній науці були збережені попередні традиції краєзнавчих досліджень з урбаністичної тематики Волині. Вкажемо насамперед на праці Г. Ваганова, М. Вельми, А. Гули, Л. Дещинського і П. Савчука, Я. Ілляшенка, Я. Ісаєвича і А. Мартинюка, Л. Коваленка, Б. Колоска, О. Михайлюка та І. Кічія, О. Молчанова, Г. Равчука, П. Сміяна, Г. Чернихівського.

Сучасний етап історіографії характеризується поглибленим вивченням тих аспектів розвитку міст Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст., які раніше в поле зору дослідників не потрапляли. Перед істориками відкрилися можливості для дослідження минулого. Якщо одні історичні аспекти вивчалися раніше, і тепер отримали нові, відмінні від радянських, трактування, то чимало інших лише в останні роки набули актуальності. До таких належить й міська проблематика. У роки незалежності в Україні з'явилася низка робіт, присвячених різним аспектам функціонування міст, діяльності муніципальних органів влади, соціальній та етнічній структурі міського населення, у тому числі Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.

Заслужують на увагу краєзнавчі розвідки Л. Когана, М. Костриці, Р. Кондратюка, В. Кудя, в яких на основі архівних джерел аналізується стан міського господарства окремих міст Волинської губернії. Міста Волині, як торговельно-промислові осередки, продовжував вивчати дослідник торгівлі в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Б. Кругляк.

Вагомим дослідженням міст Правобережної України другої половини XIX ст. стало дисертаційне дослідження А. Гуменюка. Займаючись проблемами урбаністики, плідний доробок з історії міських поселень Волині запропонувала О. Карліна. У численних публікаціях авторка проаналізувала динаміку чисельності міського населення Волині, розглянула діяльність міських самоврядних структур в першій половині XIX ст. Ґрунтовним досягненням сучасного етапу історіографії залишається монографічне дослідження О. Прищепи, присвячене містам Волині другої половини XIX – початку XX ст., однак, автор не звернула достатньої уваги на окремі аспекти адміністративного розвитку міст регіону.

Окрему групу досліджень складають роботи, у яких розглядається формування та господарська діяльність органів громадського самоврядування. Так, роботу муніципальних органів у міських населених пунктах Волині досліджували Р. Кондратюк, Г. Мельничук, Н. Стрельбіцька. Вони розглянули адміністративний та правовий статус міст Волинської губернії, а також навели приклади діяльності дум та управ у різних сферах. Появу та роботу трамвайного транспорту аналізували А. Лисий та Г. Мокрицький. Історію електростанції Житомира розглянув П. Галаневич.

Проблеми економічного, громадського та культурно-освітнього життя Волині в другій половині XIX – на початку XX ст., що насамперед акумулювалися в містах, вивчали М. Бармак, В. Бортніков, Ф. Ступак, В. Шандра. Становлення фінансово-кредитної мережі регіону у зазначений період досліджувала В. Венгерська, розвиток обробної промисловості українських губерній охарактеризував М. Москалюк, особливості землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України імперської доби дослідив А. Криськов.

Отже, опрацьовані дослідження засвідчують певні здобутки в історіографічному висвітленні теми дисертації. Водночас наявні праці відтворюють лише окремі аспекти наукової проблеми.

Аналізуючи **джерельну базу**, зазначаємо, що основний масив використаних у роботі джерел складають документи, які зберігаються у фондах чотирьох державних архівів України. Першу групу джерельної бази складають архівні матеріали, у яких відображена діловодна документація державних установ та міських органів влади. Основою для дослідження міст, вивчення діяльності муніципальних органів у Волинській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. є справи фондів ЦДІАК України. Фонди Канцелярії київського, подільського, волинського генерал-губернатора (ф. 442) і Київського округу шляхів сполучення (ф. 692) містять інформацію діловодних документів про різні аспекти міського життя Волинської губернії. У фондових збірках ЦДІАК України зберігаються документи про заснування населених пунктів із внесенням змін в офіційний статус міських поселень, затвердження оновлених планів міст та дозволи влади на розширення їх територій за рахунок передмість, прибутково-видаткові міські кошториси, вирішення проблем міського благоустрою, клопотання дум про позики та дозвіл на впровадження певних проектів, соціально-економічним розвитком міст та їх фінансовим становищем, скарги населення на зловживання міських посадовців та недосконалість організації ведення муніципального господарства тощо.

Додаткові відомості про роботу міських органів управління знаходяться в фондах Держархіву Волинської обл., Держархіву Житомирської обл. та Держархіву Рівненської обл. Зокрема, інформація про органи міського самоврядування є й в Держархіві Волинської обл., зосереджена у фондах Луцької (ф. 3) та Ковельської міських управ (ф. 499). Інформативними для нашого дослідження виявилися справи, у яких відображено постанови Луцької міської думи про міський бюджет, кошторис доходів і звіт про їх використання.

У Держархіві Житомирської обл. корисними для нашого дослідження стали фонди Житомирської міської управи (ф. 62), Житомирської міської думи (ф. 64) та канцелярія волинського губернатора (ф. 70). Заслужують на увагу журнали міської думи м. Житомира, які детально характеризують основні напрямки діяльності місцевого самоврядування. Питання благоустрою Житомирської міської управи зберігаються у 62 фондів, де можемо виділити справи

щодо будівництва міського водогону, облаштування електричного освітлення вулиць, брукування доріг тощо.

У Держархіві Рівненської обл. зберігаються матеріали з обраної теми у фондах Рівненської міської управи (ф. 165), Рівненського міського спрощеного громадського управління (ф. 280), Острозького спрощеного міського управління (ф. 283), Дубенського міського громадського управління (ф. 359), Рівненської міської думи (ф. 616). Так, зокрема, на основі зібраних у фонді Дубенського міського спрощеного громадського управління документів (ф. 359) можна прослідкувати діяльність Дубнівського самоврядування упродовж усього періоду існування цього органу влади (1894–1914 рр.).

Другу групу джерел складають законодавчі й нормативні акти, які визначали організацію та порядок дії міського самоуправління. Важливе значення для розкриття тематики дисертаційного дослідження мають міські положення 1870 р. і 1892 р. Значну частину інформації можна почерпнути з виданих окремих збірок документів з коментарями і роз'ясненнями законодавства, пов'язаного з проведенням міської реформи.

До третьої групи джерел належать статистичні матеріали. Для дослідження міст Волинської губернії інтерес становлять статистичні щорічники, у яких можна прослідкувати чисельність, розміщення, соціальний та становий склад городян, їх основні види діяльності, дослідити благоустрій та економічне становище міст Волині, зробити порівняльний аналіз з іншими містами держави. Важливими довідковими виданнями краєзнавчого характеру наприкінці XIX – на початку XX ст. були губернські пам'ятні книги, що видавалися місцевим статистичним комітетом. Вони подавали ґрунтовну інформацію про економічний розвиток краю, а також основні статистичні відомості, в тому числі й міст.

До четвертої групи джерел віднесемо окремі публіцистичні статті, опубліковані на сторінках місцевих періодичних видань. Замітки розповідали про засідання дум, повідомляли читачів про рішення міських органів управління, основні напрямки їхньої діяльності тощо. Важливими для дослідників є критичний аналіз авторами газетних публікацій роботи органів міського самоврядування.

Таким чином, зазначений комплекс джерел дозволяє досить глибоко і всебічно проаналізувати розвиток міст Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.

У **“Теоретико-методологічних засадах дослідження”** розкрито методологічну основу дисертації. Нею став міждисциплінарний підхід, оскільки тематика дослідження тісно переплітається з таким напрямом, як соціальна історія з діяльністю самоврядних і державних інституцій, з тогочасною економікою і фінансами міст, а також з історією міст регіонів та з історією держави і права.

Вивчення особливостей розвитку міст Волинської губернії здійснювалося на основі таких загальнонаукових принципів, як історизму, прагнення до об'єктивності, плюралізму, взаємозв'язку соціальних явищ з рівнем розвитку міської економіки, системності наукового аналізу. Ключовим принципом дослідження є принцип об'єктивності, що орієнтує на неупередженість та незаангажованість процесу дослідження і передбачає всебічний аналіз досліджуваних подій та фактів. При розгляді основних проблем теми ми враховували результати історичних досліджень, що виражають різні концептуальні підходи їх авторів до вивчення цієї теми.

Серед загальнонаукових методів використані діалектичний, історичний, історико-порівняльний (компаративний) і статистичний. Діалектичний метод дозволив проаналізувати міський простір Волинської губернії, з'ясувати вплив адміністративного та правового статусу міст на їх розвиток, розглянути діяльність міських дум у динаміці, результативність її діяльності на всіх етапах, виявити тенденції до активізації заходів, спрямованих на розвиток міст та їх інфраструктури. Метод системного аналізу дозволив виокремити актуальні питання роботи органів громадського управління у міському господарстві, визначити їхній вплив на розвиток економіки міст Волині другої половини XIX – початку XX ст.

Серед історичних методів дослідження використано: історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, історико-системний. Застосування названих методів обумовлювалося потребою проаналізувати соціальну інфраструктуру, адміністративні та соціально-економічні аспекти розвитку міст Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Комплексне використання названих методів дослідження дозволило повною мірою вивчити джерела дослідження, систематизувати та узагальнити отриману інформацію й сформулювати систему знань щодо визначеної теми, а відтак і розв'язати поставлені перед нами завдання.

У підрозділі запропоновано поняттєво-категоріальний апарат, який окреслює теоретичні й практичні основи дослідження. З метою єдиного вживання цих термінів визначено їх значення, оскільки деякі поняття сформовані у XIX – початку XX ст., не збігаються із сьогоdnішніми. У зв'язку з тим, що дослідницька робота зосереджена на роботі з джерелами, а також з метою визначення достовірності наявної у джерелах інформації, доцільно було використовувати джерелознавчі методи – виявлення, відбору і критичного аналізу, встановлення їх наукової цінності та отримання науково-перевіреної інформації для дослідження обраної проблеми.

Отже, використана методологічна основа дослідження сприяла досягненню мети, забезпечила можливість міждисциплінарного аналізу проблеми, розширення фактологічної бази та поглиблення аналітичної складової наукового пошуку.

У другому розділі **“Містоутворюючі фактори та соціальна структура населення міст Волинської губернії”** розкрито еволюцію міського простору Волинської губернії, демографічні

зміни міського населення, його соціальну та етнічну структуру, охарактеризовано особливості російської класифікації міст та проаналізовано чинники, які сприяли розвитку міст у Волинській губернії.

У Російській імперії міста стали для влади засобом закріплення інкорпорованих територій у складі держави, їх економічного освоєння і політичного підпорядкування. Місто вважалося центром управління, політичного, військового і фінансового контролю. Офіційний статус міста надавався з урахуванням інтересів державного управління, тоді як історичні традиції, розвиток виробництва, культурне і національне життя у цьому процесі, на відміну від країн Західної Європи, відігравали другорядну роль. У другій половині XIX ст. офіційний статус міста отримали 12 населених пунктів Волинської губернії: Житомир – губернський і повітовий центр, Володимир-Волинський, Дубно, Заслав, Ковель, Кременець, Луцьк, Овруч, Острог, Новоград-Волинський, Рівне, Старокостянтинів – повітові центри.

У Волинській губернії, після її включення у склад російської держави, містами вважалися населені пункти, визнані такими владою. І власне поняттям “місто” означено два типи поселень: штатні – діючі адміністративні центри та “позаштатні” – поселення, що на цей час не мали офіційного статусу міст, але жителі яких зберегли набуті привілеї “міських обивателів”. Офіційні міста мали різні ранги: губернське, повітове, неповітове (або заштатне).

З приходом російської влади, містечка, які в попередній період були центрами адміністративно-господарських комплексів, резиденціями магнатів і шляхти, втратили свій міський статус. Така форма міських поселень, як містечко була нетиповою для Російської імперії, чужою історичною, соціальною і урбаністичною традицією.

Характеризуючи міський простір Волинської губернії, звернуто увагу на економічні й соціальні умови, які визначали розвиток населених пунктів, від яких залежала структура населення, його чисельність.

Визначальним містоутворюючим чинником у XIX ст. був адміністративний. Зосередження російської адміністрації в губернському та повітових містах позитивно впливало на розбудову міст. Динамічний розвиток урбанізаційних процесів на Волині стримувало повільне впровадження реформ місцевого самоврядування, реальну дію якого волинські міста відчували лише з 80-х рр. XIX ст.

Важливим фактором, який сприяв розвитку міст Волині у другій половині XIX ст. ставав економічний чинник. Окремі населені пункти, в яких динамічно розвивалась фабрично-заводська промисловість, випереджали за своїми показниками більшість повітових центрів. Побудова залізниці дала поштовх для пришвидшеного розвитку залізничних станцій. Також розбудові волинських міст сприяло визнання їх російською владою як стратегічних військових пунктів і розміщення в більшості з них сталих військових гарнізонів на постійній основі.

Ще однією особливістю досліджуваного регіону, яка впливала на розвиток урбанізаційного процесу, було перебування п'яти міст і переважної більшості містечок у приватній власності, які на власний розсуд вирішували потреби їх розвитку.

Аналізуючи демографічні зміни міського населення, зазначаємо, що у другій половині XIX – на початку XX ст. на Волині спостерігалось прискорення урбанізаційного процесу. Одним із його проявів було збільшення питомої ваги міського населення. Проте темпи урбанізації тут явно відставали від аналогічного процесу загалом в Україні. Динаміка демографічних процесів у містах Волині засвідчує, що, на відміну від решти регіонів України, у досліджуваний період темпи зростання міського населення Волинської губернії були одними з найнижчих поміж українських губерній царської Росії.

Водночас і цей регіон зазнав на собі позитивного впливу нових містотворчих чинників, які спричинили активізацію демографічних процесів. Так, поява нового виду сполучення – залізниць призвела до змін у ієрархії міст: насамперед за чисельністю та економічними показниками зростали ті міста, які стали центрами або вузлами залізничного сполучення. Натомість деякі колишні адміністративні центри, які залізниця оминула, почали занепадати. Зокрема, у деяких містечках, які не входили до розряду офіційних міст, але такими могли вважатися за економічними показниками, чисельність населення зростала більш динамічно. На цей час у загальному прирості міського населення Волині все більшої ваги набуває механічний приріст. Головним компонентом у внутрішніх міграційних потоках, направлених у міста, виступало селянство місцевої округи та міщани навколишніх містечок.

У третьому розділі **“Організаційна діяльність органів міського громадського управління”** охарактеризовано головні етапи та особливості реформування органів міського самоуправління, структуру міської влади.

Показано, що з перших днів формування російської влади волинські міста перетворюються в адміністративні центри зі збору податків для центральної імперської влади. Російське міське право, хоча й проголошувалося на основі магдебурзького права, вступило в конфлікт із традиційним міським управлінням, яке упродовж кількох століть діяло у волинських містах. З ліквідацією магдебурзького права міські органи самоуправління перейшли на норми загальноросійського міського права, яке не враховувало особливості функціонування волинських міст. Представники центральної російської адміністрації вимагали передусім сплати коштів у державну скарбницю, тому ресурсів на розвиток та благоустрій міст залишалося обмаль, що призводило до подальшого занепаду міст.

Міська реформа запроваджувала єдині для всіх станів органи громадського управління, що обиралися на основі майнового цензу, який забезпечував перевагу в думі великої фінансової та торгово-промислової буржуазії. У містах створювалися розпорядчі органи – міські думи, та

виконавчі органи – міські управи, які управляли муніципальним господарством. На практиці дії російської влади більше нагадували бажання перекласти на місцеві органи самоврядування тягар управління муніципальним господарством.

Боячись надавати доступ до самоврядування жителям міст Волині, де було багато польських власників та значна кількість єврейського населення, уряд гальмував запровадження виборних міських дум у Волинській губернії. Російська влада пообіцяла ліквідувати відмінності в управлінні приватних міст, мешканці яких сподівалися використовувати частину коштів на міські потреби. Однак, чиновники чекали ліквідації статусу цих міст як вотчинних володінь їх власників і найбільше переймалися тим, чи зможуть міста сформувати органи влади, які будуть вчасно сплачувати податки в скарбницю.

У розділі наголошується на тому, що, російські можновладці остаточно перетворили міське самоуправління в урядовий орган утримання міського господарства. Проте, міські реформи закріпили систему органів міського управління, стали поштовхом до торгово-промислового розвитку міст.

Реалізація у другій половині XIX ст. міських реформ у Волинській губернії характеризувалася певною специфікою, пов'язаною з особливостями історичного розвитку цього регіону. На Волині вони впроваджувалися довше, ніж у решті губерній Правобережної України. Окрім того, в реалізації міських реформ тут спостерігалася певна специфіка у зв'язку із наявністю значної кількості єврейського населення, польських власників та складнощами із визначенням статусу приватних міст.

У Волинській губернії наприкінці XIX ст. у повному обсязі вибори до міських управлінь проводилися лише у Житомирі, Луцьку, Новограді-Волинському, Кременці та Володимирі-Волинському. У решті міст формувалося спрощене громадське управління. Головним розпорядчим органом тут були збори міських уповноважених, які обирали старосту та одного або двох помічників, обов'язки яких були тотожними до органів управління у містах, де думи створювалися у повному обсязі. На початку XX ст. спрощені міські громадські управління діяли у 7 із 13 міст Волинської губернії.

У четвертому розділі **“Муніципальні бюджети міст Волині”** здійснено аналіз основних статей прибутків та окреслено головні напрямки витрат міських бюджетів.

Акцентується увага на тому, що система прибутків органів міського громадського управління на Волині базувалася на основі податків та зборів від нерухомого майна, яке перебувало у власності міста, прибутків від оренди міської землі.

У складному становищі перебували приватні міста, такі, як Дубно, Острог, Рівне, Старокостянтинів та Заслав. Вони не могли розпоряджатися землею, яка належала власнику

населеного пункту і до міської скарбниці не надходили. При формуванні міських бюджетів доводилося розраховувати на кошти від звичайних податків.

У цілому, прибуткова система волинських міст була обмеженою і не дозволяла органам громадського самоврядування розраховувати на необхідну кількість коштів для забезпечення потреб міст. Необхідність наповнювати міську казну спонукала думу постійно переглядати розміри та види зборів, клопотатися про введення нових.

У розділі детально характеризуємо найбільш вагомні статті витрат для потреб волинських міст.

На органи самоврядної влади міст покладался обов'язок дбати про благоустрій, утримувати в належному стані вулиці, регулювати міське будівництво. Важливим завданням міської влади стало замощення твердим покриттям вулиць, адже більшість волинських міст мали переважно ґрунтові дороги. Важливою сферою діяльності органів міського самоврядування було забезпечення освітлення міст. Більшість населених пунктів Волині користувалися малоефективними світильниками. На початку ХХ ст. на Волині активізується робота зі встановлення електричного освітлення. До обов'язків міських органів управління входив також нагляд за міським будівництвом.

Перед органами міського самоврядування також стояло завдання спорудити комунальні мережі водогону та каналізації, адже найболючішим наслідком їх відсутності був невтішний санітарно-медичний стан міст. Зведення ефективної водогінної системи було недешевою справою, тому лише окремі міста мали змогу будувати водогони. Відсутність каналізації значно погіршувала санітарний стан міст, сприяла поширенню епідемій, особливо у кварталах, де проживало незаможне населення. На початку ХХ ст. жодний населений пункт Волинської губернії не мав каналізації.

Органи міського управління Волині брали активну участь в організації протипожежного захисту. До їх обов'язків входили утримання пожежних команд, забезпечення їх приміщеннями з опаленням та освітленням, провіантом і лікуванням, а також матеріальна допомога в разі каліцтва під час виконання службових обов'язків. Суттєвим гальмом у розвитку пожежної справи була відсутність необхідних для цього коштів. Загальна бідність міських бюджетів зумовлювала незадовільний стан пожежних частин.

У результаті проведеного дослідження автор виносить на захист такі основні **висновки й положення:**

Проаналізовано науковий доробок як вітчизняної, так і зарубіжної наукової літератури, що засвідчив зацікавленість учених у вивченні історії міст Волинської губернії. Історіографія доби Російської імперії була сучасною щодо діяльності міського самоврядування кінця ХІХ – початку ХХ ст. і представлена численними краєзнавчими дослідженнями окремих міст. За радянської доби

переважали узагальнюючі праці, в яких питання міської історії вивчалось із застосуванням домінуючої у суспільстві класової ідеології. Сучасні вітчизняні та зарубіжні історики зосередили увагу на характеристиці соціально-економічного становища різних груп міських жителів, фабрично-заводської промисловості та цехового ремесла, міжнаціональних стосунках та їхньому впливі на розвиток міст.

Визначено та систематизовано основні групи джерел: архівні матеріали, діловодна документація, нормативно-правові акти, статистичні матеріали, періодика. Джерельна база дослідження розвитку міст Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст. є достатньо репрезентативною. Окрему групу складають опубліковані джерела: законодавчі акти Російської імперії, статистичні збірники.

Зауважено, що у Російській імперії міста стали засобом закріплення інкорпорованих територій у складі держави, їх економічного освоєння і політичного підпорядкування. Місто вважалось центром управління, політичного, військового і фінансового контролю. Офіційний статус міста надавався з урахуванням інтересів державного управління, тоді як історичні традиції, розвиток виробництва, культурне і національне життя у цьому процесі, на відміну від країн Західної Європи, відігравали другорядну роль.

Відзначено, що визначальним містоутворюючим чинником в XIX ст. був адміністративний. Зосередження російської адміністрації в губернському та повітових містах позитивно впливало на розбудову міст. Динамічний розвиток урбанізаційних процесів на Волині стримувало повільне впровадження реформ місцевого самоврядування, реальну дію якого волинські міста відчули лише з 80-х рр. XIX ст.

З'ясовано, що важливим фактором, який сприяв розвитку міст Волині у другій половині XIX ст. ставав економічний чинник. Окремі населені пункти, в яких динамічно розвивалась фабрично-заводська промисловість, випереджали за своїми показниками більшість повітових центрів. Побудова залізниці дала поштовх для пришвидшеного розвитку залізничних станцій. Також розбудові міст сприяло визнання їх російською владою як стратегічних військових пунктів і розміщення там сталих військових гарнізонів. Ще однією особливістю досліджуваного регіону було перебування п'яти міст і переважної більшості містечок у приватній власності, які на власний розсуд вирішували потреби їх розвитку.

Мешканці Волинської губернії поділялися на стани відповідно до російського законодавства, з-поміж яких виділяють дворян і духовних осіб, котрі залишалися привілейованими верствами, а також купців і міщан. Поліетнічним зберігався склад міських мешканців, серед яких – українці, євреї, поляки, росіяни.

Проаналізовано правові норми Російської імперії, на підставі яких формувалися та діяли органи громадського управління, визначено їхній вплив на розвиток міст Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Зазначено, що впровадження міських реформ у Волинській губернії тривало довше, ніж у решті губерній Правобережної України. Боячись надавати доступ до самоврядування жителям міст Волинської губернії із значною кількістю єврейського населення та польських власників, уряд гальмував запровадження виборних міських дум у Волинській губернії. Російська влада обіцяла ліквідувати відмінності в управлінні приватних міст, мешканці яких сподівалися використовувати частину коштів на міські потреби.

Охарактеризовано систему прибутків органів міського громадського управління, яка базувалася на податках від нерухомості, доходів від оренди міської землі та різних зборах. *Підкреслено*, що постійний брак коштів у міських скарбницях був важливим наслідком недосконалості муніципального законодавства і спонукав думи постійно збільшувати розміри платежів та вводити нові збори.

Відзначено, що основними напрямками витрат у сфері муніципального господарства стали впорядкування транспортних комунікацій та міського будівництва, організація медичного та санітарного забезпечення умов проживання мешканців міст, проведення заходів із протипожежної безпеки.

Встановлено, що перед органами міського самоврядування Волині також стояло завдання спорудити комунальні мережі водогону та каналізації, адже найболючішим наслідком їх відсутності був невтішний санітарно-медичний стан міст. Відсутність каналізації значно погіршувала санітарний стан міст, сприяла поширенню епідемій, особливо у кварталах, де проживало незаможне населення.

Отже, російська влада остаточно перетворила міське самоуправління в урядовий орган утримання міського господарства. Проте, міські реформи закріпили систему органів міського управління, стали поштовхом до торгово-промислового розвитку міст.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

I. Статті у фахових виданнях

1. Шкільнюк Н. Особливості впровадження міської реформи у приватних містах Волинської губернії в другій половині XIX ст. / Н. Шкільнюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч. 3. – С. 16–21.

2. Шкільнюк Н. Міський простір Волинської губернії у XIX ст. / Н. Шкільнюк // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – Вип. 101. – К., 2015. – С. 18–22.

3. Шкільнюк Н. Тенденції розвитку міської торгівлі Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. / Н. Шкільнюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 12–16.

4. Шкільнюк Н. Історіографічний доробок проблематики міст Волинської губернії у XX ст. / Н. Шкільнюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 2. – Ч. 3. – С. 61–69.

5. Шкільнюк Н. Особливості розвитку торгівлі у містах Волинської губернії в другій половині XIX ст. / Н. Шкільнюк // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – Вип. 114. – К., 2016. – С. 28–33.

II. Матеріали міжнародних і всеукраїнських конференцій

6. Шкільнюк Н. Господарське життя на Тернопільщині в другій половині XIX ст. / Н. Шкільнюк // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)” (м. Тернопіль, 26 квітня 2013 р.). / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: “Вектор”, 2014. – С. 163–165.

7. Шкільнюк Н. Історіографія міського управління українських земель у складі Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. / Н. Шкільнюк // Україна в контексті Європейської історії: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Тернопіль, 28 березня 2014 р.). – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – С. 92–99.

8. Шкільнюк Н. Управління фінансами та бюджетами міст Волині кінця XIX – початку XX століття / Н. Шкільнюк // “III Весенние научные чтения”: Сборник докладов Международной конференции (г. Харьков, 14 березня 2015 р.). – Харьков: научно-информационный центр “Знание”, 2015. – С. 104–108.

9. Шкільнюк Н. Національний склад міського населення Волинської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. / Н. Шкільнюк // Історія України: сучасні виклики: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Тернопіль, 15 квітня 2015 р.). – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – С. 27–34.

10. Шкільнюк Н. Соціальна і національна структура міського населення Волинської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. / Н. Шкільнюк // Тези доповідей III Міжнародного форуму студентів, аспірантів і молодих учених (м. Дніпропетровськ, 23–24 квітня 2015 р.) / ред. кол.: М. В. Поляков (голова) та ін. – Дніпропетровськ: ДНУ ім. О. Гончара, 2015. – С. 150–151.

АНОТАЦІЯ

Шкільнюк Н. М. Міста Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна структура, адміністративний та економічний аспекти. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2017.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню соціальної структури, адміністративного та економічного аспектів розвитку міст Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

У роботі проаналізовано правові норми Російської імперії, на підставі яких формувалися та діяли органи громадського управління, визначено їхній вплив на розвиток міст Волинської губернії. Звернуто увагу на економічні та соціальні умови, які визначали розвиток населених пунктів, структуру населення, його чисельність.

Висвітлено систему прибутків органів міського громадського управління та основні напрямки витрат у сфері муніципального господарства.

Ключові слова: Волинська губернія, місто, містечка, урбанізаційний процес, самоврядування, міське господарство.

АННОТАЦИЯ

Шкільнюк Н. М. Города Волинской губернии во второй половине XIX – начале XX вв.: социальная структура, административный и экономический аспекты. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка, 2017.

Диссертация посвящена комплексному исследованию социальной структуры, административного и экономического аспектов развития городов Волинской губернии во второй половине XIX – начале XX вв.

В работе проанализированы правовые нормы Российской империи, на основании которых формировались и действовали органы общественного управления, определены их влияние на развитие городов Волинской губернии. Обращено внимание на экономические и социальные условия, которые определяли развитие населенных пунктов, структуру населения, его численность.

Освещены система доходов органов городского общественного управления и основные направления расходов в сфере муниципального хозяйства.

Ключевые слова: Волынская губерния, город, местечка, урбанизационный процесс, самоуправление, городское хозяйство.

SUMMARY

Shkilnyuk N.M. The towns of Volhynian Governorate in the second half of the nineteenth and the beginning of the twentieth centuries: social structure, administrative and economic aspects. – Manuscript.

Dissertation in support of candidature for a degree in history on speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, 2017.

The dissertation is dedicated to a multicenter research of social structure, administrative and economic aspects of the development of Volhynian Governorate towns in the second half of the nineteenth and the beginning of the twentieth centuries.

In the Russian Empire towns became the means of incorporated territories establishment as part of state, economic performance and political subordination. The town was considered the center of administration, political, military and financial control. The official status of the town was accredited taking into account the interests of state governance while the historical traditions, development of industry, cultural and national life within this process, on the contrary to the Western Europe, played secondary role.

Administrative factor was leading in town-building in the nineteenth century. The presence of Russian administration in a principal town of a province or a powiat positively influenced the development of towns. The dynamic development of urban processes in Volhynia withheld the slow implementation of local self-governance reforms whose real effectiveness was felt only in 80-s of the nineteenth century.

Economic factor became important for the development of towns in Volhynia in the second half of the nineteenth century. Separate residential communities, where they developed factory and plant industry, performed better than most powiat centers. Construction of railways gave a boost for a quicker development of railway stations. Acknowledgement of towns by the Russian governance as strategic military units and dislocation of permanent military reservations also contributed to their development. Another peculiarity was that there were five cities and a lot of towns in private property and they determined the needs for development on their sole discretion.

The introduction of town reforms in Volhynian Governorate lasted longer than in the rest of the Right-bank Ukraine governorates. Being in fear of accrediting self-governance to the residents of Volhynian Governorate with a considerable number of Jewish and Polish owners the government tried to hinder the introduction of elective bodies in Volhynian Governorate. The Russian authorities promised to

eliminate the differences in governing private towns, whose residents had intended to spend a part of money on town needs.

The system of town community administration income, which was based on immovable property tax, income from urban land rent and different levies has been defined. It has been specified that the main areas of expense in the sphere of municipal services were the adjustment of transportation and town building, organization of medical and sanitarian maintenance of towns and fire prevention actions. Constant shortage of monetary funds in town treasuries was a considerable consequence of inadequacy of municipal legislature and caused to the continuous increase of payments and introduction of new levies.

The research analyses the principles of law of the Russian Empire which formed and brought to action the bodies of civil governance and their influence on the development of Volhynian Governorate towns. We have considered the economic and social conditions which distinguished the development of residential areas, structure of population and its number.

Key words: Volhynian Governorate, city, towns, urban process, self-governance, municipal services.

Підписано до друку 20.04.2017 р.

Формат 60x84/16.

Папір друк. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.

Наклад 100 прим. Зам. № 04/17/98-1

Віддруковано у видавничому центрі "Вектор"

46018, м. Тернопіль, вул. Львівська, 12,

Тел. 8 (0352) 40-08-12

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ТР № 46 від 07 березня 2013р.

ФО Осадца Ю.В.